

REPRESENTAR EL «PROBLEMA DE LO HAITIANO» O EL PROBLEMA DE REPRESENTAR L'HAITIÀ: UNA LECTURA DE TEXTOS LITERARIS DOMINICANS DEL 2000

Fernanda Bustamante E.

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum || El discurs hegemònic dominicà —fundat a la colonització i reprès al segle XX per Trujillo i Balaguer— ha legitimat la hispanofilia i la negrofòbia com les bases de la identitat nacional, concebant allò dominicà como la negació de l'Altre-negre, de l'Altre-haitià. A partir d'aquesta idea es presenta una lectura vinculada als estudis culturals i postcoloniais centrada en la presència i desenvolupament del subjecte haitià en un corpus literari de recent producció, format per novel·les, contes y poemes, amb el propòsit de reflexionar en torn a la problemàtica de la representació d'aquestes subjectivitats que han resultat excloses de l'imaginari social i la seva relació amb la dominicanitat.

Paraules Clau || Dominicanitat | Trops subalternitzants | Consciència desracialitzada | Representació

Abstract || The hegemonic Dominican discourse—founded during the colonization and taken up again in the twentieth century by Trujillo and Balaguer—has legitimized hispanophilia and negrophobia as the foundations of the national identity, thus conceiving the Dominican through the denial of the Other-Haitian. The following cultural and postcolonial study focuses on the presence and development of the Haitian subject in a diverse and recent Dominican corpus, consisting of novels, stories and poems. The purpose is to reflect on the matter of representing these subjectivities that have been excluded from the social imaginary and its relationship with the “Dominicanity.”

Keywords || Dominicanity | Subalternation speech | Deracialized consciousness | Representation

Decir «lo haitiano» en el imaginario dominicano es como ponerse los viejos trajes del prejuicio cuando no del racismo. «Lo haitiano» es el «problema», la necesidad del exorcismo.

Miguel D. Mena, *Jean Gentil viajeros sin mapa*

El 25 de setembre de 2013, el Tribunal Constitucional de la República Dominicana va emetre la sentència TC/0168/13 amb què es va dictaminar el despullament de la nacionalitat dominicana a tots aquells fills d'estrangers en trànsit, nascuts a terres dominicanes a partir de 1929. Aquesta legislació va generar al país una forta controvèrsia i alguns organismes internacionals van demostrar el seu rebuig per atemptar contra els Drets Humans i els principis de igualtat y no discriminació, entre d'altres. El Govern va senyalar que aquesta mida política de regularització de la immigració il·legal s'empara en la Constitució nacional a la qual es senyala que la nacionalitat dominicana pot ser adquirida per «todas las personas que nacieren en el territorio de la República, con excepción de los hijos legítimos de los extranjeros residentes en el país en representación diplomática o los que estén en tránsito en él», als quals el principi de *ius soli* no s'aplicarà. Tanmateix, la cerca per impugnar aquesta sentència no radica només en la ambigüitat y relativitat de la categoria «extranjero en tránsito»¹, sinó en la seva retroactivitat, en aplicar l'auditoria per revisar les actes de naixement d'estrangers des del 21 de juny de 1929 a la data per identificar a tots aquells que s'hagin inscrit irregularment al Registre Civil del país, i desnacionalitzar-los².

Aquesta mesura, provinent de la política i aplicada al dret, que afecta predominantment a més de tres generacions de persones d'ascendència haitiana que quedaran en estat d'indefensió —i que, segons la Junta Central Electoral (JCE) dominicana no conté matisos discriminatoris—, com entrada del present anàlisi, ja que aquesta contingència nacional, política i social, i totes les problemàtiques i tensions que comporta, és un episodi més dins de la turmentosa, violenta i desfigurada relació que al llarg de la història, les narratives nacionals han configurat pel que fa a la dominicanitat i allò haitià, fins al punt de poder afirmar que la identitat cultural i nacional dominicana ha passat a definir-se arran de la negació i oposició de l'Altre-negre i de l'Altre-haitià (Valerio Holguín, 2000; San Miguel, 1997; Pérez Cabral, 2007). Per tant, la seva vigència avui en dia justifica, i encoratja, la revisió d'aquest tema dins de les produccions culturals dominicanes del 2000³.

A continuació, presentaré una lectura (vinculada als estudis culturals i postcolonials) centrada en la presència i desenvolupament del subjecte haitià en un corpus literari dominicà de recent producció. Aquest està format per: el conte «La casa Mamey» y els poemes «Eyeless» (2009) i «No excuses» (2009) de Juan Dicent; el conte

NOTES

1 | Pensem en com molts immigrants ingressen al país sota aquesta condició però amb el pas del temps aquest «trànsito» es prolonga i passa a ser una residència permanent.

2 | En aquest context, s'entén per inscripció irregular a tots aquells fills d'estrangers, nascuts en territori dominicà, que al moment de néixer no tenien als seus pares amb permís de residència, sinó que es trobaven en estat d'il·legalitat.

3 | Cal mencionar que davant d'aquesta resolució, l'artista dominicana Rita Indiana Hernández es va manifestar públicament el 9 de octubre de 2013 a la columna «Magia negra» al diari *El país*. Així també, el 3 de novembre de 2013, Mario Vargas Llosa també es va pronunciar al respecte al mateix mitjà, a la columna «Los parias del Caribe». Per una altra banda, l'escriptor dominicà-americà Junot Díaz el 4 de novembre de 2013 va declarar a la revista *La lupa sin trabas* sentir-se «asqueado» i amb por pel futur país, i va qualificar la sentència com un acte irresponsable, cruel, cínic, «y sobre todo, tan racista».

«La sangre de Philippe» (2005) i la novel·la *Candela* (2007) de Rey E. Andújar; les novel·les *La estrategia de Chochueca* (2003), *Papi* (2005) i *Nombres y animales* (2013) de Rita Indiana Hernández⁴. Per això, seguiré els postulats de Fredric Jameson, qui, en *Documentos de cultura, documentos de barbarie* (1989), emfatitza en la importància del context a l'hora de enfrontar-nos a un text literari o objecte cultural, en la mida en que, en ser obres que no estan aïllades de la cultura passen a ser portadores de ideologia, i això comporta que l'acte d'interpretació exigeix un despreniment de les constants culturals dominants, tant del moment de producció com del de recepció.

En una primera instància, i comprenent que la condició subalterna-perifèrica, fundada en un passat colonial, és identificable tant amb subjectes d'Haití com de la República Dominicana, em pararé en dues idees sobre la identitat dominicana, en les quals em recolzo per realitzar aquest anàlisi, i que estan en estreta relació. Per una part, entendre «lo dominicano» o «dominicanidad» com una categoria inserta dins d'una nacionalitat fictícia i que mostra una consciència desracialitzada, de Silvio Torres-Saillant; i per una altra, la tendència a configurar un discurs primitivista en torn a allò haitià, de Fernando Valerio Holguín. El que m'interessa destacar d'aquestes teoritzacions és que mostren (com a mínim) dues possibles línies de problematització pel que fa a allò haitià en la dominicanitat: el poder de subalternització que la dominicanitat exerceix sobre allò haitià per legitimar-se a si mateixa; i com la artificialitat de la dominicanitat, legitimada per l'hegemonia, ha trastocat la consciència de la seva pròpia comunitat, dislocant i, conseqüentment, subalternitzant al seu propi cos social⁵.

Per tant, i davant d'allò anomenat anteriorment, em pregunto: per què aquests creadors dominicans afegeixen a les seves obres a personatges haitians? Com es delineen o representen en aquestes narratives literàries aquestes subjectivitats que han estat excloses de l'imaginari identitari nacional? Reprodueixen els trops primitivistes? Quin rol compleixen aquestes figures en relació a la consciència nacional o d'allò nacional? Com s'inscriu a aquestes propostes estètiques la «dominicanidad» i com es posiciona davant de la oficialitat?

Concebent el projecte postcolonial, i seguint las paraules de Ileana Rodríguez, com un model de pensament que:

no es sólo el de documentar la dominancia, sino el de enseñar sus silencios, desplazamientos, intersticios, zonas porosas [...] [así como el] de revelar el poder y agencias del colonizado y sus conocimientos para ajustar, corregir e interpretar las epistemes que le son ajenas además de impuestas por la fuerza e identificadas con la violencia y la violación. (Rodríguez, 2011: 68-69)

NOTES

4 | En un proper anàlisi s'incorporaran a aquest corpus d'estudi la cançó i vídeo clip «Da pa' lo do» de Rita Indiana i els misteris; i el llargmetratge *Jean Gentil* (2010) de Laura Amelia Guzmán i Israel Cárdenas (directores).

5 | En aquest sentit, i tal com es desenvoluparà a continuació, cal aclarir que per efectes d'aquest anàlisi, s'entendrà per discursos hegemònics aquells plantejaments ideològics nacionals inscrits a la retòrica trujillista i balaguerista, que tenen un fort arrelament a les idees colonials nacionals.

sostinc que el donar-li cabuda al subjecte haitià permet desarticlar el nacionalisme carrincló, gest que en aquestes obres es realitza sota unes poètiques que, més que subvertir l'imaginari que es té sobre ells, més que resignificar les subjectivitats o construir una realitat alterna, mostren caducitat i perversitat del discurs dominant, apel·lant a una nova forma d'indagar en la realitat social, a un reconeixement, i amb això, promulgant la creació d'una nova consciència identitària. Conseqüentment, aquestes obres se delineen com a contranarratives del saber dominicà en les que la problemàtica no està centrada en la representació del subjecte (l'haitià) sinó en el mateix acte de representar-lo, des d'un determinat lloc d'enunciació.

1. El problema, en allò haitià o en allò dominicà?: una breu aproximació

La història de la República Dominicana té certes peculiaritats en relació a altres nacions antillanes i llatinoamericanes. A la sensació d'aïllament i deriva, pròpia de territoris insulars, se li afegeix el compartir l'illa amb la República d'Haití; binacionalitat del territori caribeny que ha generat disputes bèl·liques i ideològiques entre annexionistes i separatistes.

Tanmateix, vull destacar, allò que l'advocat i polític dominicà Pedro Andrés Pérez Cabral ha denominat com la prolongada predisposició a una condició colonial, a una condició subalterna (2007). I és que la República Dominicana és l'únic país d'Amèrica que per aconseguir la seva independència va passar per més d'un colonitzador, entregant fins i tot l'autonomia ja obtinguda per després tornar a aconseguir-la: ha estat colònia espanyola, francesa, novament espanyola, territori ocupat per Haití, territori intervingut per Estats Units. I entre aquests processos va tenir un breu període de semiautonomia, es va proclamar República per després sol·licitar la re-annexió a Espanya i finalment aconseguir la seva independència (encara avui en dia és possible identificar-ho com un cas més del neocolonialisme nord-americà)⁶.

Aquests avatars de la història dominicana ens mostren, continuant els plantejaments de Shu-Mei Shih, a un país que ha estat víctima d'una «colonización en serie» (2010: 42), el que ha generat en la seva comunitat un «complejo de supeditación» (Pérez Cabral, 2007: 163). Tanmateix, cal anomenar que aquesta tendència a la subjugació no és cap a qualsevol, sinó cap a una metròpolis (en aquest cas, Espanya) i sempre acompanyada d'una blancofília que els distancii de l'Altre-negre. És a dir, el constructe discursiu ideològic sobre el qual s'ha recolzat la identitat dominicana —del seu mulat, del seu mestís— és afirmant davant de l'Altre «una blancura, más

NOTES

6 | Sintetitzo aquests esdeveniments històrics a la següent cronologia: conquesta espanyola (1492), cessió espanyola a França de l'illa (finals del segle XVIII); restauració de la dominació espanyola (1808); declaració de semi autonomia (1821); ocupació haitiana de la República Dominicana (1822-1844); alliberació d'Haití i proclamació de la República Dominicana (1844); re annexió a Espanya (1861); guerra de la restauració de la sobirania nacional (1863-1865); ocupació militar nord-americana (1916-1924).

pretendida que real, con raigambre europea» (San Miguel, 1997: 62).

La negrofòbia, el antihaitianisme i hispanòfila, com eixos del discurs colonial i com «parte medular de la gesta independentista» (Nicasio y Pérez, 2007: 190), van ser exacerbats durant la dictadura de Leonidas Trujillo (de 1930 a 1961), configurant-se com principis fonamentals del discurs nacional. En aquest sentit, es fa necessari mencionar el genocidi de més de 15.000 haitians al riu Masacre com part de la seva política de dominicanització de la frontera en 1937⁷. Després de la seva mort, Joaquín Balaguer, en els seus diferents governs (1960-62; 1966-78; 1986-96) va reprendre el «problema del haitiano imperialista» i va reforçar les polítiques per preservar aquest caràcter nacional i així evitar «la desintegración moral» i «la decadencia de la raza» de la societat dominicana⁸. Lamentablement, el panorama en els últims anys no s'ha modificat i, tal com reflecteix la recent sentència amb la que he obert aquest text, aquestes idees continuen legitimant-se i prolongant-se amb el temps.

Rere aquesta breu ressenya històrica, em detindré en dues teoritzacions sobre la identitat dominicana de las quals en faig servei per l'anàlisi de les produccions literàries en qüestió. Silvio Torres-Saillant —basant-se en la idea de comunitat imaginada de Benedict Anderson (1993)— senyala que els pressupostos sobre els quals es basa la dominicanitat van construir una nació fictícia, ja que el discurs identitari legitimat per part del sector dominant, i seguint postulats propis de la modernitat, es va inclinar per defensar la homogeneïtat de la societat, ignorant la seva diversitat i complexitat, constituint així un model identitari monolític, emmarcat en la composició racial blanca, la cultura i tradició hispànica, la religió catòlica i la heterosexualitat:

La dominicanidad se definió a partir de lo que una minoría empedernida soñó con que fuéramos. Al nacer desvinculada de la fisionomía de la población, la idea de dominicanidad que primaba en el discurso cultural oficial contradijo el resto real de la gente que habitaba la geografía nacional. [...] Nació allí una idea de la dominicanidad enemistada con la diferencia y la diversidad. La mentira de que la experiencia nacional cabía en un molde fijo y escueto adquirió vigencia. La verdad de nuestra heterogeneidad perdió autoridad. (Torres-Saillant, 2003: s/n)

Tanmateix, seguint a l'autor, la problemàtica va encara més enllà. L'exaltació d'allò hispà, que va implicar la subestimació i negació de tot component negre —i per conseqüència, haitià— en la cultura nacional, s'ha consolidat sota una oficialitat que no reconeix el component xenòfob de la seva retòrica, cosa que ha atrofiat la consciència del mulat i del mestís dominicà, a qui, tant hispà com afro com taí descendent, se'ls va enquistar un complex negroide i se'ls va imposar una necessitat de blanquejament, generant una

NOTES

7 | Entre les mesures antihaitianistes de Trujillo qui irònicament és descendent d'haitians ja que la seva àvia materna, Luisa Encina Chevalier, era filla d'un oficial durant l'ocupació haitiana— va destacar la creació de la llei d'immigració de 1939. Tanmateix, va ser la matança del riu Masacre el que va tenir un major impacte històric, en enviar soldats de l'exèrcit a decapitar a matxetades a tots els haitians de la frontera. En no ser —evidentment— determinants els senyals fenotípics a l'hora d'identificar a un haitià d'un dominicà, es van fer servir els senyals lingüístics per diferenciar-los, sent la paraula «perejil» el símbol (els haitians deien «pelejil»). Aquest episodi ha estat representat en diverses obres literàries dominicanes, entre elles, les novel·les *El Masacre se pasa a pie* (1973) de Freddy Prestol Castillo; *Juego de dominó* (1973), de Manuel Mora Serrano; *El hombre del acordeón* (2003) de Marcio Veloz Maggiolo, etc.

8 | Al llarg de la història ha hagut diversos intel·lectuals dominicans que van recolzar aquesta retòrica xenòfoba, entre ells destaquen Manuel Arturo Peña Batlle, amb el seu text *Ensayos históricos* (1989) i, sense dubte, Joaquín Balaguer, qui a la seva famosa obra *La isla al revés: Haití y el destino dominicano* (1983; publicat inicialment el 1947 amb el títol *La realidad dominicana. Semblanza de un país y un régimen*), negant tota influència africana a la República Dominicana, així com que el seu discurs és de tall racista, exposa la seva preocupació davant de l'amenaça de l'imperialisme haitià. Així també, entre les mesures de Balaguer, cal mencionar: la negació de la nacionalitat dominicana als fills d'haitians nascuts a la República Dominicana

consciència identitària dominicana desracionalitzada pel que fa a la seva mulatització⁹:

En la comunidad afrodescendiente la historia ha conspirado contra el desarrollo de una conciencia racial que permita la construcción de alianzas étnicas. Al mismo tiempo, su conciencia desracionalizada impide el desarrollo de un discurso de afirmación negro que serviría para contrarrestar la negrofobia intelectual. (Torres-Saillant, 1998: 136; traducción personal)

Per una altra banda, se sumen a aquestes reflexions les idees de Fernando Valerio Holguín que, a «Nuestros vecinos, los primitivos: identidad cultural dominicana» (2000), senyala com la defensa de la descendència espanyola —del «mito del pretendido mestizaje» com ell l'anomena— implica oblidar l'exterminació de la població autòctona i taina els primers anys de la colònia i ometre els trets africans atorgats per la població negra-esclava importada per repoblar l'illa, el que condueix a una societat amb una memòria històrica i consciència nacional perversament atrofiada. I a partir d'això, emfatitza com els dominicans, per configurar la seva identitat, s'han servit de trops primitivistes a l'hora de concebre a l'Altre-haitià, a l'Altre-veí, és a dir, que «el discurso primitivista con respecto a los haitianos ha perfilado la identidad dominicana racial y culturalmente» (2000: s/n), identificant a l'haitià sempre al pol negatiu de les oposicions binàries: és el primitiu, el salvatge, l'irracional.

2. Visibilització i intents d'enunciació: personatges haitians, a rols secundaris i protagonistes, en obres literàries de Rita Indiana Hernández, Juan Dicient i Rey E. Andújar

Els escriptors dominicans Juan Dicient (1969), Rita Indiana Hernández (1977) i Rey E. Andújar (1977), formats a «esos ochentas tan rompientes con las adscripciones históricas a lo insular» (Mena, 2013: 13), han resignificat l'illa (o mitja illa), tant geogràfica com ideològica com nacionalment. En les seves diverses obres literàries —novel·les, poemes, contes—, delineen un heterogeni inventari social en el qual es dona cabuda a personatges haitians, des de diversos focus, estils i tons narratius, el que deixa entreveure un intent de problematització de «lo dominicano»¹⁰.

En tots els casos en qüestió, la trama transcorre a la urbs podent identificar als personatges haitians d'aquestes obres, en la seva majoria, amb aquells que han emigrat a l'altre meitat de l'illa moguts per causes econòmiques i no polítiques; i amb això volen representar a aquell percentatge que s'ha inserit en activitats del sector serveis o de l'economia informal¹¹.

NOTES

i declarar com efecte «corruptor» de la dominicanitat la barreja entre haitià i dominicà; l'haver ignorat l'asila sol·licitat pels haitians que venien de la repressió de la dictadura Cedrés a Haití (1991-1994), situació criticada per ACNUR (Alt Comissionat de les Nacions Unides pels Refugiats) i per organitzacions de Drets Humans; i la promulgació, el 1991, del decret 233-91 que ordenava l'expulsió de tots els haitians indocumentats menors de 16 anys i majors de 60, el que va implicar una de les deportacions més brutals (Wooding y Moseley-Williams, 2004).

9 | Pedro Andrés Pérez Cabral (1910-1981) al seu llibre *La comunidad mulata* (1976) analitza els trets de la dominicanitat, profunditzant en la necessitat de desafricanització, el va conduir a una blanc-fília i servilisme, i identifica a la hispanòfila com una «imposició de una conciencia blanca [...] de la conciencia de que somos descendientes de españoles, de que en nosotros predominan lo hispánico, la invencible hispanidad que nos ha salvado de la haitianización» (2007: 103).

10 | És important mencionar els treballs realitzats per Doris Sommer i Marcio Veloz Maggiolo en relació a com es plasma la tradició nacional i la figura de l'haitià a obres literàries dominicanes, ja que presenten interessants mètodes d'interpretació. Sommer al seu llibre *One Master for Another: Populism as Patriarchal Rhetoric in Dominican Novels* (1983), realitza l'estudi de cinc novel·les dominicanes (*La Mañosa*, 1936, de Juan Bosch; *Over*, 1939, de Ramón Marrero Arísty; *El Masacre se pasa a pie*, 1973, de Freddy Prestol Castillo; *De abril en adelante*, 1975, de Marcio Veloz Maggiolo; y *Cuando amaba las*

En el cas de Rita Indiana Hernández, el tractament de «lo haitiano» s'ha anat complexant progressivament al llarg de les seves produccions: de ser mencionats en una sola ocasió en *La estrategia de Chochueca* (2003), van passar a ser part central de l'argument de l'última novel·la, *Nombres y animales* (2013), en la qual es desenvolupa i profunditza la figura de l'haitià obrer, ja present a *La estrategia* i a diferents episodis de *Papi* (2005). En aquest punt, destaco el marc històric-cultural de les tres obres de l'autora, el qual no és innocent ni casual. Aquestes transcorren durant els governs de Joaquín Balaguer, anys en els que es va realitzar l'edificació de gran part de la infraestructura contemporània de la ciutat de Santo Domingo, que va ser executada, en la seva majoria, per mà d'obra haitiana¹².

los vi construir la mitad de la ciudad con sus brazos.
Enfrente de la casa de la abuela trabajan en una obra del gobierno, se bañaban desnudos detrás de un cordel con varios sacos a modo de cortina. [...] Recuerdo a la abuela que contaba lo que le habían hecho a una sirvienta haitiana durante la matanza. (Hernández, 2004: 19)¹³

Y por donde quiera las esculturas espontáneas de uno que se ahogó al caer en la mezcla, los sesos embarrados de uno al que una carga con todo y sogas y polea le cayó en la cabeza, por todas partes los cuerpos de obreros haitianos empalados en las varillas erectas sobre las que cayeron desde el catorceavo piso de una obra. Se tiran a propósito, dicen en el periódico los arquitectos, se tiran de clavado a propósito a ver si se salvan y les damos dinero. (Hernández, 2005: 96)

Tía Celia, que es arquitecta e ingeniera y tiene haitianos hasta para regalar. (Hernández, 2013a: 40)

yo trato de sacar la cuenta de cómo le alcanzan las horas para todo eso y para bregar con los cuatrocientos haitianos que tiene en cada construcción y no me da. (Hernández, 2013a: 122)

[me dijo:] Hoy mientras yo recibía a Mingo, el que me consigue los haitianos en la frontera, se me prendió un bombillo. (Hernández, 2013a: 124)

En aquestes cites, que aparentment no són més que meres observacions, les joves narradores protagonistes donen compte del subjecte haitià que ocupa diferents llocs al relat, el que deixa entreveure un cert posicionament en els textos: la figura de l'àvia, qui li relata un record personal al voltant de la matança de 1937, recorda a una necessitat de memòria històrica; a partir dels arquitectes (com col·lectivitat i com individualitat, a la tia), es dona pas a una crítica sarcàstica i grotesca a les condicions laborals i a la contractació irregular de treballadors haitians emparada pel govern; i en el personatge de Mingo, es denuncia el normat tràfic de persones¹⁴. Així, el que la història de la seva última novel·la sigui en 1992, el mateix any en que Balaguer va celebrar els 500 anys

NOTES

tierras comuneras, 1978, de Pedro Mir), atenent al context històric en que van ser produïdes, proposant com a paradigma d'anàlisi la retòrica populista i la idea que aquestes novel·les subverteixen els pressupostos clàssics del romanç nacional. Per una altra banda, Veloz Maggiolo, als seu article «Tipología del tema haitiano en la literatura dominicana» (1972), estableix una relació temàtica entre l'haitià i la societat, i l'haitià i el paisatge, i presenta una tipologia de les formes del tractament que ha rebut l'haitià a la literatura nacional fins aquell moment: literatura de l'haitià adulat, literatura de l'haitià agredit, literatura de l'haitià adulterat, literatura de l'haitià planyut i literatura de l'haitià integrat.

11 | Al segle XX, els principals moviments migratoris d'haitians van començar el 1915 amb la primera intervenció nord-americana quan van creuar per treballar al tall de la canya de sucre, però amb la crisi de la indústria sucraera i la no tornada d'ells al país, es van desplaçar a d'altres activitats econòmiques: als camps a la recollida de cafè i cacau, i a la ciutat a la construcció i sectors de l'economia informal (vigilants, servei domèstic, venedors ambulants, etc.) (Nicasio y Pérez, 2007: 193).

12 | El narrador de la novel·la *Candela* de Andújar relata aquesta situació com: «una ciudad vertical construida por mano de obra haitiana» (2008: 109).

13 | Aquesta imatge, d'observació directa de la protagonista de com els haitians són els constructors en (i de) el seu propi barri, es repeteix a les dues novel·les següents: «ella y un haitiano de la construcción de enfrente que mami ha traído para que la ayude, me introducen un tubo

de la Conquesta d'Am rica, inaugurant el Faro a Colón i el Museu Precolombino com monuments en honor a la identitat hispana; i el que aquest com a personatge la arquitecta Tia Celia, que treballava pel govern de Balaguer¹⁵, fa que, tant aquests personatges secundaris —ningunejats per la discursivitat nacional— com els relats mateixos, es vagin carregant de connotacions ideològiques, a través de les quals es denuncia com la colonialitat i els seus postulats han estat assumits al discurs nacional.

Per altra banda, cal detenir-se en la forma com són representats en aquests textos aquests subjectes. A excepció del narrador protagonista del conte «La sangre de Philippe» (2005) de Rey E. Andújar, que ha aconseguit regularitzar la seva situació d'estrangeria, cap dels personatges ha adquirit un grau d'agenciabilitat política que impliqui un canvi en la seva condició social, tots es troben en situació de il·legalitat, viuen en precarietat o en la misèria pura. En aquest punt, destaquen la presència d'haitians en situació de carrer, com el venedor ambulat a *La estrategia de Chochueca* de Hernández o el subjecte líric de la pidolaire envoltada de gossos del carrer («kakis»¹⁶) en el poema «Eyeless» (2007) de Juan Dicient: «Luego el haitiano en la calle que viene a ofrecerle una estatuica de madera, que mejor compr rsela que aguantar esa mirada de niño que odia» (Hernández, 2004: 19); «En cada esquina de esta ciudad / hay una mujer haitiana / con un niño en los brazos / y 2 monedas por ojo» (Dicient, 2007: 13).

Aquest estat de pobresa i vulnerabilitat s'acreix per la sensació d'aillament i desolació, pròpies de la immigració, en el conte «La sangre de Philippe». En aquest, es dóna pas a la temàtica del desarrelament: la identitat sota «la sombra» o «sin lugar», anunciada a l'epígraf amb els versos de Pessoa «*living with shadows*», es desenvolupa al conte en el personatge de Philippe, l'haitià-ning  que demana ajuda:

vi un bulto negro a mi lado en la camilla extendiendo una mano [...]. Me dijo que se llamaba Philippe [...]. Lloraba porque no tenía a nadie y se sentía solo [...] me dijo que no le dol an los raspones [...] ya que se había pelado hasta el apellido, le dolía la soledad y la indiferencia de las camillas, debajo de las escaleras de un hospital que no era el suyo, la mitad de isla que le era ajena, lejos de su seca mitad, que estaba peor. (Andújar, 2013: 241)

Andújar a la seva novel·la *Candela* (2007) fa m s complex aquest estat de no-pertinen cia que genera el desplaçament territorial, mitjançant el personatge de Candela, una  rfena, curandera i prostituta de Santo Domingo¹⁷. Filla de la dominicana Rotonda de los Santos y de «Jean-Marie Pieggot, alias Francisco Ruiz, un poeta in dito y haitiano que cruz  la frontera para construir este país de mierda» (Andújar, 2008: 37), Candela —«la morena», «la

NOTES

transparente por donde me alimentan» (Hernández, 2005: 41); «el olor a cemento de la casa y del olor de todos los trabajadores haitianos que un día la levantaron» (Hernández, 2013: 30).

14 | Seguint aquesta mateixa idea, el conte de Dicient «La casa Mamey» denuncia la corrupci  darrere d'aquests plans urban stics: «Las construcciones aparecieron con dinero lavado o sucio o bendito. Los tractores y los haitianos despertaron el ensanche» (2010: 27).

15 | «Las construcciones se las han conseguido a Tía Celia un hermano de su mamá que trabaja en el partido desde los doce años, es por eso quizás que Tía Celia va a todas las reuniones del partido y en su camioneta llega un sticker que dice Balaguer 1986-90 de la campaña pasada» (2013: 121); «Ella y su hermano trabajaron para Balaguer toda la vida, y yo se lo creo porque mi t o hasta llegó a cuidarle los perros al presidente una vez que estuvieron graves, unos collies m s feos que el diablo a los que T o Fin tubo a suero durante una noche entera porque se habían comido por accidente un salchich n envenenado» (2013: 127).

16 | A la República Dominicana s'anomenen «perros kakis» als gossos dels carrers, mestissos, sense una raça pura i que generalment tenen un pelatge de color caqui.

17 | A *Nombres y animales* també hi ha un personatge femeni  que durant un temps, i després del contacte amb una haitiana moments abans de la seva mort, va tenir poders sanadors: «A final de cuentas a quienes la gente ven a a ver era a ti y por quien hacían fila era por ti. Armenia, la niña faculta. La niña que curaba la tuberculosis con una cuchara.

negra culipandea»—, representa al rayano¹⁸, a aquest subjecte intersticial que en encarnar al límit en si mateix, li falta tota estabilitat identitària. La seva subalternitat s'inscriu per tant, no només per no ser reconeguda oficialment per cap de tots dos països, sinó que a més per ser víctima d'uns vincles sanguinis que la condemnen a la negritud, a la otreitat:

nunca ha podido ir a la escuela, sacar cédula, cobrar un cheque. Nadie, de este lado de la isla, le hizo el favor de ir a un Juzgado de Paz y declararla como hija; no puede reclamar nada a estas horas porque no existe ningún papel que pruebe que ella nació aquí. Para los del lado de acá su identidad es confusa y se sospecha que el padre era oriundo del otro lado, así que siempre se sentirá rechazada. Desde muy pequeña ya se empezaba a hacer preguntas de por qué los otros muchachitos la relajaban de prieta fea y maldita haitiana. (Andújar, 2008: 79)

Candela, per tant, és un personatge en el que es plasmen les precàries situacions legals en les que es troben els fills d'immigrants haitians nascuts en la República Dominicana, i amb això, el nul reconeixement polític i social d'aquests subjectes. És a dir, Candela es configura com un subjecte frontera que ha estat privat del dret a l'autodeterminació, pel que la seva figura permet donar pas a una reflexió al voltant de la identitat, el poder i la comunitat¹⁹. Així, la segona part d'aquesta cita, que mostra la discriminació que ella pateix, em permet donar pas a aquells personatges que reproduïxen els trops en torn a l'haitià (d'acord a Valerio Holguín), dels quals s'ha servit el discurs dominant.

El parlant líric del poema «No excuses» (2007) de Juan Dicient relata com el patiment dels haitians és un espectacle que gaudeixen els transeünts, vyeristes de desgràcies, i exemplifica com pel sol fet de venir d'Haití són catalogats com delinqüents i, per tant, es justifica un tracte de dominació i subjugació: «[les gusta ver a un] haitiano que le caen atrás por ladrón, / lo agarran, / lo amarran al paloelú de la San Martín con María Montés, / le dan duro con un palo, / le dan duro con una soga, / y después descubren que el ladrón era otro (Dicient, 2007: 7).

Així, i davant d'aquesta reproducció dels discursos de l'oficialitat i a la popular tendència a acudir a trops primitivistes, destaquen els personatges de la agrupació religiosa del Coro de las Hermanas a la novel·la d'Andújar, que es neguen a la participació de Candela —«esa haitiana»— als tractaments curatius de Lubrini, presentant tot tipus d'excuses, que no son més que un antihaitianisme fundat en prejudicis: «que los haitianos son ladrones, que hieden, que hacen brujería, que son maníacos sexuales...» (Andújar, 2008: 70). Aquesta actitud es repeteix en els personatges dels veïns a *Nombres y animales* de Rita Indiana Hernández, que davant de la

NOTES

La parte del cuento de tu mamá que más le gusta a la gente es la que relata cómo se te despertaron los poderes esa misma noche al regresar de avisar en el destacamento que una haitiana había fallecido en la vera del río» (Hernández, 2013: 86).

18 | Adjectiu emprat a la República Dominicana per referir-se a aquells subjectes fronterers: dominicans-haitians o haitians-dominicans.

19 | En aquest punt, el personatge de Candela, com subjecte femení i d'ascendència haitiana, es relaciona amb la noció de «sujeto nómada» de Rosi Braidotti, el que fa no només al desplaçament territorial sinó que també pel desplaçament dels mitjans i objectes de representació: «el nómada representa a la diversidad movible; la identidad del nómada es un inventario de huellas» (Braidotti, 2000: 45).

captura policial del indocumentat Ramadés —l'obrer haitià que va acabar treballant a la veterinària de Tío Fin com perruquer caní—, no només neguen conèixer-lo sinó que s'embolcallen en una retòrica burlesca, animalitzant-lo:

Al salir con la Coca-Cola, una Malta Morena y unos palitos de queso, un gorila con uniforme camuflado lo detiene, le pide sus documentos y entonces Rada comienza a temblar, alza la vista y ve un camión lleno de haitianos en la parte trasera, con ojos de vacas pal matadero. Rada no tiene documentos y dice «yo tlabajo en el hospital, allí». El gorila se ríe y le dice «lo'documento» agarrándolo con el t-shirt de tie-dye y empujándolo hacia el camión. En el colmado, donde han visto a Rada mil veces, donde conocen el nombre de Rada, no dicen nada. Rada dice: 'pregunta allí, yo tlabajo ahí', pero un golpe en el estómago le hace soltar la botella [...]. Media hora más tarde yo salgo a buscar a Rada, el colmadero me dice: '¿el mono?' Se lo llevaron pa Haití, ja, ja, ja'. Yo pregunto y pregunto y sólo recibo chistes como respuestas. «Lo devolvieron al zoológico.» El muchacho que hace las entregas del colmado me enseña la Coca-Cola derramada: «le dieron un macanazo, pa que montara en el camión, había como treinta». (Hernández, 2013a: 196)

Tanmateix, i en contraposició a aquesta perspectiva, destaca el personatge del psiquiatra a *Candela*, el doctor Macoserio Tarántula, que és l'únic del corpus analitzat que representa un discurs articulat d'oposició a la negrofòbia i a l'odi cap al país veí, allunyant-se d'aquesta consciència nacional atrofiada, desracionalitzada, de la que parla Torres-Saillant. Cobra importància l'episodi en què s'enfronta com a metge, és a dir, com a home il·lustrat, a Las Hermanas que no comprenen els seus arguments:

Aclara que Candela no es haitiana, sino hija de un haitiano y una dominicana, lo que implica una cosa muy diferente, y que ella, según lo que le han contado, nació de este lado de la isla. Pero el Coro de Hermanas refuta con que eso no cambia nada, que lo de haitiano se lleva en la sangre; Macoserio no se queda ahí sino que dispara con todo: «Deberíamos de dejarnos de hablar mierda porque todos tenemos el negro detrás de la oreja». Las Hermanas se agrupan como una bola grande de músculos y pelos. Confiesan que no entienden aquello del negro detrás de la oreja, y corren hacia el espejo a buscar a ese negro para matarlo, para montarlo en un camión a punta de machete y armas largas y rapatriarlo, para que vuelva a su otra mitad porque es mentira que esta isla sea un pájaro de dos alas y mucho menos que forme un territorio único e indivisible. (Andújar, 2008: 70)

El narrador, amb una subtil ironia, ridiculitza a aquests grups espirituals accentuant la seva ignorància; alhora enuncia la problemàtica de la nacionalitat des d'una perspectiva cívica i legal (del *ius solis* i *ius sanguinis*); al·ludeix també als posicionaments ideològics i polítics al voltant de l'illa, entre separatistes i annexionistes; i, en les citades paraules de Macoserio, que són estructurades sota un apel·latiu inclusiu, presenta un rebuig a la hispanòfila i blanquejament i un

reconeixement de la condició mulata.

Amb això és possible observar com en aquestes propostes literàries, els autors se serveixen de certs personatges que reproduïxen els trops primitivistes subalternizants per desmentir els imaginaris dominants al voltant de la identitat dominicana, i denunciar com, per preservar l'alteritat en relació a allò haitià, s'imposa com estratègia una retòrica de la por i el temor per preservar la concepció d'aquestes subjectivitats com els salvatges: són els delinqüents, els bruixots, els micos...

Tanmateix, i com últim punt, cal mencionar que si bé en aquestes obres els personatges haitians compleixen un rol majoritàriament secundari en les històries, essent mencionats per un fet puntual, i que acostumen a ser figures que rere el seu anonim representen una col·lectivitat, hi ha tres ocasions en les quals aquests prenen més participació i, sota diferents condicions, passen a ser un eix narratiu: Candela la desterritorialitzada, d'orfanat familiar i nacional; Radamés l'obrer indocumentat repatriat; i el protagonista del conte «La sangre de Philippe», el jove fester regularitzat que veu en l'haitià-Altre la desgràcia i la seva vertadera situació.

Candela no només li dóna títol a la novel·la d'Andújar sinó que també, a nivell estructural, és el vas comunicant entre les diferents històries; i fins i tot, i de manera metaliterària, la seva vida és ficcionalitzada al conte de Lubrini en el que en forma de relat infantil o relat mític fundacional, explica l'origen de la divisió de l'illa amb el naixement d'ells. És una subjectivitat que té passat (recordem l'episodi en que es parla dels seus pares i de com va ser criada per la seva tia La Muda fins quedar orfe), i que té una funció dins de l'argument que sorgeix després de ser el subjecte desitjat per tots.

Per la seva banda, en el personatge de Radamés de *Nombres y animales*, si bé també és possible comptar amb certa informació sobre la seva història (com quan rebutja les bananes perquè li recordaven el període en què va creuar la frontera), el desenvolupament de la seva subjectivitat és diferent. No només se l'insereix dins de la dinàmica familiar quotidiana, no només estableix un vincle de camaraderia i eventual amistat amb la jove protagonista —que comença a dir-li Rada, mostrant major relació i confiança—, sinó que a més es dóna a conèixer des d'ella, i ja no des d'un narrador omniscient «neutre» com a *Candela*, per la qual cosa el discurs s'omple d'apreciacions personals, essent un subjecte puntual (la nena protagonista narradora) qui l'atorga un rol al relat.

I per una altra banda, es troba el personatge del conte d'Andújar, on el desenvolupament psicològic és més gran ja que la seva història i la seva caracterització estan donades per ell mateix, en ser ell el

narrador-protagonista. D'aquesta manera, en ell es dona compte d'una major agenciabilitat i integració social tant per aconseguir tenir els papers d'estrangeria en regla, com per posicionar-se diferent en l'enunciació en inscriure's les seves reflexions en un «jo». I en aquest punt és significatiu que ens reveli la seva haitianitat cap al final del relat (en les primeres pàgines s'al·ludia a la seva condició de forà), en trobar-se amb Philippe, l'altre haitià que li va donar peu a comprendre la seva condició de l'Altre: «Me fui con la cabeza gacha y dejé a Philippe atrás, como dejé a todos mis seres queridos. Los dejé llorando» (Andújar, 2013: 241).

Veiem, per tant, que una de las propostes d'aquestes obres literàries dominicanes està en posar en tensió la situació de «lo haitiano», no només transformant-lo en objecte de representació, sinó, per mitjà dels canvis de focus i estils narratius, emfatitzant els tipus de representació, pel que s'aconsegueix entreveure com, més que pretendre assumir la representació d'aquestes veus, hi ha un gest de reconeixement que aconseguix posar en evidència la seva exclusió.

3. Conclusions: representacions en desplaçament, contràries al silenci i als esborraments

Per tancar la lectura em sembla necessari tenir en consideració els plantejaments de Doris Sommer i Néstor E. Rodríguez al voltant de les obres literàries dominicanes, ja que no només són esclaridores sinó que són pertinents per a l'anàlisi en qüestió. Sommer ha senyalat al seu citat estudi, *One Master for Another: Populism As Patriarchal Rhetoric in Dominican Novels* (1983), que les anomenades nacions perifèriques s'inclinen per experiències que desarticulen i tendeixen a resistir-se a les societats tradicionals i els seus valors (1983: 38); mentre que Néstor E. Rodríguez, al seu llibre *Escritura de desencuentro en la República Dominicana* (2007), menciona com els textos dominicans contemporanis soscaven el discurs dominant pel que fa a la qüestió nacional dominicana tot donant presència a subjectivitats ignorades per l'imaginari social (2007: 143-144). Partint de la idea que aquestes dues premisses són aplicables a les produccions literàries dominicanes del nou mil·lenni, torno als interrogants de l'inici d'aquest text sobre com s'inscriuen en aquestes propostes estètiques la «dominicanidad» i de quina manera la figura de l'haitià determina un posicionament ideològic.

Al llarg de l'anàlisi, hem pogut observar com en aquestes obres es presenta una panoràmica social alternativa marcada pel signe de la diversitat (Rodríguez, N., 2003: 241) en la que el component haitià és constant. Si bé en totes elles no hi ha modificacions en

les relacions de poder que inverteixin la condició subalternitzada de l'haitià a la República Dominicana, sí que hi ha un gest d'integració social en incorporar-los dins de les quotidianitats dels personatges i històries, en donar-los un rol protagonista, i en fer-los enunciadors. En algunes ocasions, el subjecte haitià és simplement mencionat i, en d'altres, adquireix un major desenvolupament històric i psicològic; així com hi ha una certa noció històrica en estar en alguns casos inscrits dins d'un context sociopolític determinat. Tanmateix, el que m'importa destacar d'aquestes obres no està en l'objecte de representació, és a dir, no es centra en com presenten al subjecte haitià, si el reivindiquen o no, sinó en el mateix acte de representar-los, i en com això dona pas a una reflexió identitària al voltant de la dominicanitat.

Atenent a la idea que «los estudios subalternos permiten el desplazamiento de las teorías de la representación a las del reconocimiento» (Rodríguez, I., 2011: 44) i que per enfrontar-se al discurs opressor és necessari reconèixer la pròpia condició, veiem com aquestes produccions s'allunyen de l'actitud desracialitzada i, sense fer ostentacions d'una negritud, mostren una consciència racial i social que li confereix valor i reconeixement a la condició mulata, així com a l'Altre-haitià. La presència d'aquests personatges i el tractament que fan d'ells, les constitueixen com narratives contraries als nacionalismes excloents que evidencien com «decir lo dominicano es incluir a Haití como una de sus variables fundamentales» (Mena, 2005). Tanmateix, aquestes obres, més que pretendre donar solucions sobre com desprendre's d'aquesta identitat fundada en la negació de l'Altre, més que ser unes propostes alliberadores, al·ludeixen a la necessitat de treure's aquests relats fundacionals enquistats en la consciència col·lectiva, és a dir, es constitueixen com espais d'enunciació inquisidors que posen en tensió tant els trops primitivistes al voltant d'allò haitià com el discurs identitàri dominicà arrelat a una societat monolítica, a la hispanòfila, la negrofòbia, i la heteronormativitat.

Seguint aquestes idees, és possible identificar aquestes produccions culturals amb el que Homi Bhabha denomina «narrativas del desplazamiento» (1994: 290), en tant que en aquestes es manifesta un intent per irrompre els discursos de la modernitat a partir del seu qüestionament i posada en tensió, allunyant-se de tota actitud de resignació, indiferència o conformitat. Per tant, i a partir d'això, veiem com el valor d'aquestes propostes literàries està en que aquests escriptors dominicans es posicionen des d'una discursivitat crítica que no s'afilia amb l'oficialitat i que tampoc pretén ser còmplice d'aquesta. Donar-li cabuda als personatges haitians és, per tant, no només un gest ideològic, sinó una estratègia discursiva per parlar sobre la dominicanitat i sobre la possibilitat d'acceptar una dominicanitat-Altra. D'aquesta manera, i seguint a Spivak (2009:

70), en aquests projectes s'inscriu la noció de que, per aconseguir el reconeixement de les subjectivitats subalternes elidides, és necessari no abstenir-se de la representació. Però els autors no només es queden aquí, sinó que van més enllà, ja que és possible entreveure als seus treballs la idea que conceben el seu lloc d'enunciació —les seves obres—, com un espai d'intervenció i irrupció que es resisteix a perpetuar les estructures i narratives sociopolítiques hegemòniques, pel que estan disposats a generar dislocacions al discurs dominant, problematitzant, des de dins, la dominicanitat, és a dir, estant conscients de les ideologies que configuren els seus esquemes de representació.

Les produccions literàries que han estat objecte d'aquest estudi —i que donen compte de com la problemàtica de la representació de l'Altre-haitià és desplaçada per la problemàtica de la representació del sí-mateix pel que fa a la seva relació amb l'Altre—, s'emmarcarien per tant, en una estètica amb un fort compromís ideològic i cultural, la qual busca desacreditar aquestes ficcions identitàries, i (sense transformar a les seves obres en un camp de batalla), ser reaccionària a aquestes propostes prolongadores i legitimadores de les herències de la retòrica colonial que persisteixen en l'actualitat.

Bibliografía

- ANDÚJAR, R. E. (2013 [2005]): «La sangre de Philippe», en Mena, Miguel D. (ed.), *Cuentos dominicanos. Siglos xx y xxi (antología)*. EEUU: Ediciones Cielo Naranja, 237-242.
- ANDÚJAR, R. E. (2008 [2007]): *Candela*. Santo Domingo, Alfaguara.
- BÁEZ, F. (2007): «Ahora es nunca» en *Págale tú a los psicoanalistas*, República Dominicana: Ediciones Ferilibro, 37-56.
- BÁEZ, F. (2010): «Haití» *Blog de Frank Báez*, <<http://www.frankbaez.com/2010/01/haiti.html>>, [diciembre 2013].
- BALAGUER, J. (1995 [1983]): *La isla al revés. Haití y el destino dominicano*, Santo Domingo: Editora Corripio.
- BHABHA, H. (1994): *El lugar de la cultura*, Aira, C. (trad.), Buenos Aires: Manantial.
- BRAIDOTTI, R. (2000 [1994]): *Sujetos nómades*, Buenos Aires: Paidós.
- DÍAZ, J. (2013): «Junot Díaz afirma sentencia TC 168 es irresponsable, racista, cruel y cínica», Acento, <<http://www.acento.com.do/index.php/news/134417/56/Junot-Diaz-afirma-sentencia-TC-168-es-irresponsable-racista-cruel-y-cinica.html>>, [noviembre 2013].
- DICENT, J. (2007): «Eyeless» y «No excuses» en *Poeta en Animal Planet*, Argentina: Ediciones Vox, 7 y 13.
- HERNÁNDEZ, R. I. (2004 [2003]): *La estrategia de Chochueca*, San Juan: Isla negra editores.
- HERNÁNDEZ, R. I. (2005): *Papi*, San Juan: Ediciones Vértigo.
- HERNÁNDEZ, R. I. (2013a): *Nombres y animales*, Cáceres: Periférica.
- HERNÁNDEZ, R. I. (2013b): «Magia Negra», *El País*, 9 de octubre, <http://internacional.elpais.com/internacional/2013/10/09/actualidad/1381345925_372245.html>, [octubre 2013].
- JAMESON, F. (1986): «Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism» en *Social Text*, n.º 15 (otoño), Duke University Press Stable, pp. 65-88, <<http://www.jstor.org/stable/466493>>, [noviembre 2008].
- JAMESON, F. (1989): *Documentos de cultura, documentos de barbarie. La narrativa como acto socialmente simbólico*, Madrid: Visor.
- MENA, M. D. (2005): «Notas para un pensamiento crítico de las relaciones interinsulares (República Dominicana-Haití)» en *Cielo naranja*, <www.cielonaranja.com/menahaiti.html>, [marzo 2010].
- MENA, M. D. (2010): «Jean Gentil viajeros sin mapas», *Notas de prensa Jean Gentil*, <www.jeangentil.com/p/press.html>, [septiembre 2013].
- MENA, M. D. (ed.) (2013): «Introducción», en *Cuentos dominicanos, siglos XX y XXI [Antología]*, Estados Unidos: Ediciones Cielo naranja.
- NICASIO, I. y PÉREZ, O. (2007): *Migraciones, identidades y cultura en República Dominicana*, República Dominicana: Hostos Community College y Universidad Autónoma de Santo Domingo.
- PÉREZ CABRAL, P. A. (2007 [1976]): *La comunidad mulata*, Santo Domingo: Ediciones Cielo naranja.
- RODRÍGUEZ, I. (2011): *Debates culturales y agendas de campo. Estudios Culturales, Postcoloniales, Subalternos, Transatlánticos, Transoceánicos*, Santiago de Chile: Cuarto Propio.
- RODRÍGUEZ, N. E. (2007): *Escritura de desencuentro en la República Dominicana*, República Dominicana: Editora Nacional.
- SAN MIGUEL, P. L. (1997): *La isla imaginada: historia, identidad y utopía en La Española*, San Juan: Isla Negra.
- SHIH, S-M. (2010): «Traduciendo el feminismo: Taiwán, Spivak, A-Wu» en *Lectora*, n.º 16, 35-57.
- SOMMER, D. (1983): *One Master for Another: Populism As Patriarchal Rhetoric in Dominican Novels*, EEUU: University Press of America.
- SPIVAK, G. CH. (1999): *Crítica de la razón postcolonial. Hacia una historia del presente evanescente*, Madrid: Akal.
- SPIVAK, G. CH. (2009): *¿Pueden hablar los subalternos?*, Manuel Asensi (trad. y ed.), Barcelona: Museu d'Art Contemporani de Barcelona.

- TORRES-SAILLANT, S. (1998): «The Tribulations of Blackness: Stages in Dominican Racial Identity», *Latin American Perspectives: «Race and National Identity in the Americas»*, vol. 25, n.º 3, mayo, 126-146.
- TORRES-SAILLANT, S. (2003): «La nacionalidad ficticia» en *Revista Cielo Naranja*, <http://www.cielonaranja.com/torres_saillant.html> [marzo 2010].
- TORRES-SAILLANT, S. (2013): «Denationalizing Dominicans of Haitian Ancestry? Santo Domingo's Anti-Dominican Authorities», The National Institute for Latino Policy, <<http://www.coha.org/denationalizing-dominicans-of-haitian-ancestry-santo-domingos-anti-dominican-authorities/>>, [noviembre 2013].
- VALERIO-HOLGUÍN, F. (2000): «Nuestros vecinos, los primitivos: identidad cultural dominicana», presentado en el Congreso Latin American Studies Association, Washington D.C., septiembre. Sin publicar.
- VARGAS LLOSA, M. (2013): «Los parias del Caribe», *El País*, 3 de noviembre, < http://elpais.com/elpais/2013/10/31/opinion/1383233998_965346.html>, [noviembre 2013].
- VELOZ MAGGIOLO, M. (1977 [1972]): «Tipología del tema haitiano en la literatura dominicana», *Sobre cultura dominicana y otras culturas*, Santo Domingo: Editorial Alfa y Omega, 93-121.
- WOODING, B. y MOSELEY-WILLIAMS, R. (2004): *Inmigrantes haitianos y dominicanos de ascendencia haitiana en la República Dominicana*, Cooperación Internacional para el Desarrollo (CID) y el Servicio Jesuita a refugiados y Migrantes (SJR), Santo Domingo, <www.acnur.org/biblioteca/pdf/4548.pdf>, [junio 2010].
- VVAA (2013): *Carta abierta a Junot Díaz*. Publicada el 27 de noviembre de 2013 por diferentes medios informativos de República Dominicana <www.7dias.com.do/file.php?id=152926> [noviembre 2013].